

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 2 (2006)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

The Ethical Theory of Xenophanes of Colophon

Alexa Tseroni

doi: [10.12681/ethiki.22647](https://doi.org/10.12681/ethiki.22647)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Tseroni, A. (2020). The Ethical Theory of Xenophanes of Colophon. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (2), 41-47. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22647>

Η ηθική θεωρία του Ξενοφάνη του Κολοφώνιου

Ο Ξενοφάνης Δεξίου ή Ορθομένους ο Κολοφώνιος ήταν πραγματικά ένας σοφός, έτοιμος να κατευθύνει την ευφυΐα του προς οποιοδήποτε πρόβλημα. Εκτός από τη θεολογία και την ηθική θεωρία του, είναι ενδιαφέροντα τα εξής: έδειξε με τη φιλοσοφία του τα όρια του ανθρώπου, ήταν ο πρώτος “ενίσας” και ξεκίνησε την πορεία για την αποκορύφωση της αφηρημένης, θεωρητικής σκέψης. Ήταν βέβαια και φυσικός φιλόσοφος και πρώτος απαρίθμησε διάφορα είδη απολιθωμάτων.

Ο Ξενοφάνης γεννήθηκε στην Κολοφώνα της Ιωνίας στη Μικρά Ασία γύρω στο 570π.Χ. και ήταν ίδιας ή όχι πολύ μικρότερης ηλικίας από τον Πυθαγόρα. Έφτασε σε μεγάλη ηλικία (πέθανε περίπου 90 ετών, σχετικά φτωχός). Έφυγε από την Κολοφώνα λόγω των Περσών και της διαφθοράς που κυριαρχούσε στην πόλη. Έπειτα ταξίδεψε και διέμενε κυρίως στη Μεγάλη Ελλάδα (Ιταλία). Ένα μέρος της ζωής του το πέρασε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας, όπου ίδρυσε την Ελεατική Φιλοσοφική Σχολή. Ήταν σοφός αλλά και ποιητής (έγραφε τραγούδια και ελεγείες), κάποια από τα ποιήματα του ονομάστηκαν Σίλλοι (κλεφτές ματιές) ή σάτιρες. Οι Σίλλοι ήταν στίχοι επικριτικοί των αξιών της εποχής του, των ανθρώπων που τις καθιέρωσαν και του τρόπου ζωής.

Στη θεολογία του ο Ξενοφάνης στρέφεται εναντίον της αθανασίας και της ανθρωπόμορφης φύσης των θεών της εθνικής θρησκείας:

ΠΑΝΤΑ ΘΕΟΙΣ ΑΝΕΘΗΚΑΝ ΟΜΗΡΟΣ Θ’ ΗΣΙΟΔΟΣ ΤΕ ΟΣΣΑ
ΠΑΡ’ ΑΝΘΡΩΠΟΙΣΙΝ ΟΝΕΙΔΕΑ ΚΑΙ ΨΟΓΟΣ ΕΣΤΙΝ, ΚΛΕΠΤΕΙΝ
ΜΟΙΧΕΥΕΙΝ ΤΕ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΟΥΣ ΑΠΑΤΕΥΕΙΝ (DK 21B 11).

ΑΛΛ’ ΟΙ ΒΡΟΤΟΙ ΔΟΚΕΟΥΣΙ ΓΕΝΝΑΣΘΑΙ ΘΕΟΥΣ, ΤΗΝ ΣΦΕΤΕΡΗΝ

Δ'ΕΣΘΗΤΑ ΕΧΕΙΝ ΦΩΝΗΝ ΤΕ ΔΕΜΑΣ ΤΕ (DK 21B 14).

ΑΙΘΙΟΠΕΣ ΤΕ (ΘΕΟΥΣ ΣΦΕΤΕΡΟΥΣ) ΣΙΜΟΥΣ ΜΕΛΑΝΑΣ ΤΕ ΘΡΗΚΕΣ ΤΕ ΓΛΑΥΚΟΥΣ ΚΑΙ ΠΥΡΡΟΥΣ(ΦΑΣΙ ΠΕΛΕΣΘΑΙ) (DK 21B 16).

ΑΛΛ'ΕΙ ΧΕΙΡΑΣ ΕΧΟΝ ΒΟΕΣ (ΙΠΠΟΙ Τ') ΗΕ ΛΕΟΝΤΕΣ , Η ΓΡΑΨΑΙ ΧΕΙΡΕΣΣΙ ΚΑΙ ΕΡΓΑ ΤΕΛΕΙΝ ΑΠΕΡ ΑΝΔΡΕΣ, ΙΠΠΟΙ ΜΕΝ Θ' ΙΠΠΟΙΣΙ ΒΟΕΣ ΔΕ ΤΕ ΒΟΥΣΙΝ ΟΜΟΙΑΣ ΚΑΙ(ΚΕ) ΘΕΩΝ ΙΔΕΑΣ ΕΓΡΑΦΟΝ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤ'ΕΠΟΙΟΥΝ ΤΟΙΑΥΘ'ΟΙΟΝ ΠΕΡ ΚΑΥΤΟΙ ΔΕΜΑΣ ΕΙΧΟΝ (ΕΚΑΣΤΟΙ) (DK 21 B 15).

Παρατηρεί ο Ξενοφάνης, ότι οι θεοί είναι ανήθικοι και είναι λάθος να τους προσδίδουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Διάφορες φυλές τους δίνουν τα δικά τους χαρακτηριστικά και το ίδιο θα έκαναν και τα ζώα αν είχαν θεούς. Ο ίδιος σχηματίζει την πεποίθηση, πως υπάρχει μία μοναδική μη-ανθρωπόμορφη θεότητα.

ΕΙΣ ΘΕΟΣ, ΕΝ ΤΕ ΘΕΟΙΣΙ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙΣΙ ΜΕΓΙΣΤΟΣ, ΟΥΤΙ ΔΕΜΑΣ ΘΝΗΤΟΙΣΙΝ ΟΜΟΙΟΣ ΟΥΔΕ ΝΟΗΜΑ (DK 21B 23).

ΑΙΕΙ Δ'ΕΝ ΤΑΥΤΩ ΜΙΜΝΕΙ ΚΙΝΟΥΜΕΝΟΣ ΟΥΔΕΝ, ΟΥΔΕ ΜΕΤΕΡΧΕΣΘΑΙ ΜΙΝ ΕΠΙΤΡΕΠΕΙ ΑΛΛΟΤΕ ΑΛΛΗ, ΑΛΛ' ΑΠΑΝΕΥΘΕ ΠΟΝΟΙΟ ΝΟΟΥ ΦΡΕΝΙ ΠΑΝΤΑ ΚΡΑΔΑΙΝΕΙ (DK 21 B 25,26).

ΟΥΛΟΣ ΟΡΑ, ΟΥΛΟΣ ΔΕ ΝΟΕΙ, ΟΥΛΟΣ ΔΕ Τ' ΑΚΟΥΕΙ (DK 21 B 24).

Ο Ξενοφάνης θεωρεί την ιεραρχία των θεών ως αδύνατη. Ο Θεός του Ξενοφάνη διαφέρει και ως προς το σώμα και ως προς τη σκέψη από τον άνθρωπο. Είναι ακίνητος, γιατί λογικά είναι αδύνατον, να κινείται με ανθρώπινα μέτρα ο Θεός. Επίσης για το Θεό η κίνηση είναι περιττή, αφού μόνο με τη θέλησή του συνταράσσει τα πάντα.

Ο Αριστοτέλης αναφέρει πως ο Ξενοφάνης ήταν ο πρώτος “ενίσας”. Με τον όρο αυτό εννοεί ότι ο Ξενοφάνης πρώτος έθεσε ως αξίωμα την

ενότητα, μοναδικότητα. Το σώμα του ενός Θεού του Ξενοφάνη ήταν δευτερεύουσας σημασίας όπως και η τοποθέτησή του στο χώρο.

Ο Ξενοφάνης επίσης έθεσε τα όρια της ανθρώπινης γνώσης.

ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΝ ΟΥΝ ΣΑΦΕΣ ΟΥΤΙΣ ΑΝΗΡ ΙΔΕΝ ΟΥΔΕ ΤΙΣ ΕΣΤΑΙ ΕΙ-
ΔΩΣ ΑΜΦΙ ΘΕΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΑΣΣΑ ΛΕΓΩ ΠΕΡΙ ΠΑΝΤΩΝ·ΕΙ ΓΑΡ ΚΑΙ
ΤΑ ΜΑΛΙΣΤΑ ΤΥΧΟΙ ΤΕΤΕΛΕΣΜΕΝΟΝ ΕΙΠΩΝ, ΑΥΤΟΣ ΟΜΩΣ ΟΥΚ
ΟΙΔΕ· ΔΟΚΟΣ Δ' ΕΠΙ ΠΑΣΙ ΤΕΤΥΚΤΑΙ (DK 21B 34).

ΤΑΥΤΑ ΔΕΔΟΞΑΣΘΩ ΜΕΝ ΕΟΙΚΟΤΑ ΤΟΙΣ ΕΤΥΜΟΙΣΙ... (DK 21B
35)

ΟΥΤΟΙ ΑΠ' ΑΡΧΗΣ ΠΑΝΤΑ ΘΕΟΙ ΘΝΗΤΟΙΣ' ΥΠΕΔΕΙΞΑΝ, ΑΛΛΑ
ΧΡΟΝΩ ΖΗΤΟΥΝΤΕΣ ΕΦΕΥΡΙΣΚΟΥΣΙΝ ΑΜΕΙΝΟΝ (DK 21B 18).

ΕΙ ΜΗ ΧΛΩΡΟΝ ΕΦΥΣΕ ΘΕΟΣ ΜΕΛΙ, ΠΟΛΛΟΝ ΕΦΑΣΚΟΝ ΓΛΥΣ-
ΣΟΝΑ ΣΥΚΑ ΠΕΛΕΣΘΑΙ (DK 21 B 38).

Η ανθρώπινη γνώση είναι πεπερασμένη και παραμένει ατελής σε σχέση με τη θεία. Η αναζήτηση ωστόσο ανταμείβεται, και για το λόγο αυτό ο Ξενοφάνης και ο Ηράκλειτος πίστευαν πως βρίσκονταν σε μια ξεχωριστή κατάσταση συνειδητότητας. Το παράδειγμα με το μέλι εκφράζει τις απόψεις του Ξενοφάνη για τα όρια της γνώσης και υπογραμμίζει την διαφορά Θεού και ανθρώπων¹.

Ο Ξενοφάνης απέρριπτε τη θεωρία της μετεμνήχωσης του Πυθαγόρα. Το ηρακλειτικό “ΗΝ ΑΕΙ ΚΑΙ ΕΣΤΙΝ ΚΑΙ ΕΣΤΑΙ” πηγάζει από τη μοναδικότητα, ενότητα και αιωνιότητα του Θεού του Ξενοφάνη. Ο Παρμενίδης με τη σειρά του δέχθηκε τις ιδιότητες αυτές, δεν μπορούσε όμως να δεχθεί την κινητικότητα και μεταβλητότητα του ηρακλειτικού όντος.

Τρεις είναι οι σημαντικές προτάσεις του Ξενοφάνη:

1) Υπάρχει ένας Θεός, πολύ διαφορετικός από τους ανθρώπους στη μορφή και στη σκέψη. Οι θεοί είναι αποκνήματα της φαντασίας των ανθρώπων που τους επινοούν κατ'εικόνα και ομοίωσή τους.

2) Ο Θεός είναι ακίνητος, όμως τα βλέπει όλα, τα καταλαβαίνει όλα και τα ακούει όλα με τρόπο που δε γίνεται κατανοητός από τους ανθρώπους.

Προαναγγέλλεται έτσι το “κινούν ακίνητον” του Αριστοτέλη.

3) Η σοφία είναι προτιμότερη από τη σωματική δύναμη και αποτελεί την πραγματική δύναμη και μόρφωση.

Ο Ξενοφάνης εισήγαγε το μονοθεϊσμό. Ο Θεός είναι ένας και μέγιστος και το σύμπαν μία πραγματικότητα, ένα ανώλεθρο Ον, που είναι η πρώτη αρχή των άλλων. Πρώτος εισάγει την ιδέα της στάσης και της κίνησης, του Είναι και του Γίγνεσθαι. Είναι ενιστής, αφού βλέπει ότι το σύμπαν είναι ένα και κυριαρχείται από μια θεότητα. Αρνείται την παντοδυναμία του νου και τη δυνατότητα του ανθρώπου να κατακτήσει την απόλυτη αλήθεια. Η πιθανή γνώση όμως είναι δυνατή. Οι θεοί ήταν φειδωλοί ως προς τη γνώση για να αφήσουν στους ανθρώπους ελεύθερο πεδίο αναζητήσεων και ερευνών. Ο Ξενοφάνης ήταν υπέρ της προόδου (ΟΥΤΟΙ ΑΠ' ΑΡΧΗΣ ΠΑΝΤΑ ΘΕΟΙ ΘΝΗΤΟΙΣ' ΥΠΕΔΕΙΞΑΝ, ΑΛΛΑ ΧΡΟΝΩ ΖΗΤΟΥΝΤΕΣ ΕΦΕΥΡΙΣΚΟΥΣΙΝ ΑΜΕΙΝΟΝ., Βλ. παραπάνω). Εννοούσε ότι η γνώση αποκαλύπτεται στους ανθρώπους όχι ύστερα από επέμβαση των θεών, αλλά ύστερα από έρευνα του ανθρώπου. Αυτή είναι η πραγματική έννοια της προόδου.

Ως ηθικός φιλόσοφος υιοθετεί κριτική στάση απέναντι στα δεινά της εποχής του και απέναντι στους συμπολίτες του, που τους κατηγορεί για τρυφηλότητα, πολυτέλεια, έλλειψη ψυχικής ανάτασης και υλόφρονα αντίληψη. Θεωρεί ότι η τυραννία των Περσών οφείλεται στην ηθική σήψη και την ψυχική αναιμία των Ελλήνων².

Επικριτικός ήταν ο Ξενοφάνης εκτός του Ομήρου και του Ησιόδου, του Θαλή, του Πυθαγόρα και του Επιμενίδη ακόμη και των κορυφαίων αθλητών της εποχής του. Η Κολοφώνα το πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ. βρισκόταν κάτω από την ολιγαρχία των χιλίων υπέων και ανήκε σε μια περιοχή, υπό την επικυριαρχία της Λυδίας. Ο Ξενοφάνης ωστόσο αντίταχθηκε στη σχετικά ήπια κυριαρχία και αποκαλούσε τους στρατιώτες ακόλαστους και διαφθορείς των ηθών των συμπατριωτών του. Όταν όμως ο στρατηγός Άρπαγος άπλωσε τον τρόπο σε όλη την ιωνική ακτή, έφυγε και πιάστηκε από πειρατές. Τον απελευθέρωσαν οι Πυθαγόρειοι Παρμενίσκος και Ορεστάδης, έζησε κατόπιν στην Μεσσίνα, την Κατανία, στις Συρακούσες, στον Ακράγαντα και στο Στρόμπολι, όπου τον εντυπωσίασε μια ηφαιστειακή έκρηξη.

Για το Θεό εκτός των προαναφερθέντων είτε επίσης πως είναι αγέν-

νητος, αφού το τέλειο δε μπορεί να γεννηθεί από το ατελές, άρα ο Θεός είναι άναρχος και αιώνιος. Η ιεραρχία αποκλείεται γιατί ένας υπο-Θεός δε νοείται ούτε όμως ίσοι μπορεί να είναι οι θεοί, γιατί γνώρισμα του Θεού είναι η ανωτερότητά του. Ο Θεός είναι επομένως μοναδικός, παντοδύναμος και δεν έχει όρια όπως τα εννοούν οι άνθρωποι. Ο Αϊνστάϊν έχει μιλήσει για τον τετραδιάστατο κυρτό χώρο που είναι ταυτόχρονα πεπερασμένος και άπειρος³.

Ο Ξενοφάνης ήταν ο πρώτος φιλόσοφος, που, ως λογικός άνθρωπος εναντιώνεται όχι μόνο στη θρησκεία της εποχής του αλλά και σε οποιεσδήποτε δεισιδαιμονίες ή προλήψεις. Η διδασκαλία του για ένα αιώνιο, αμετάβλητο *Ον*, που υπάρχει πίσω από την ποικιλία των φαινομένων, επηρέασε πολλούς μεταγενέστερους φιλοσόφους⁴.

Ο Παρμενίδης έτσι ισχυρίστηκε ότι η εμπειρία είναι απατηλή, γιατί στηρίζεται σε φαινόμενα. Με τον τρόπο αυτό, χωρίστηκαν η γνώση που προέρχεται από την εμπειρία, με εκείνη που πηγάζει από το λόγο. Κατά τον Παρμενίδη, η αληθινή γνώση προέρχεται μόνο από ένα αμετάβλητο *Ον*. Είναι όμως και λόγος, ταυτίζονται⁵.

Με τον Ξενοφάνη, ξεκίνησε η πορεία για την αποκορύφωση της αφηρημένης, θεωρητικής σκέψης. Ο Ηράκλειτος, είχε αναγνωρίσει το *ον* στο “αείζων πυρ”, που μεταμορφώνεται ολοένα και παίρνει αυτό, μόνο του, όλες τις μορφές που φανερώνονται μέσα στη φύση. Ο Παρμενίδης, όρισε το *ον* ως “ένα, συνεχές, τετελεσμένο, έμπλεον, ακίνητον, άναρχον, άπαυτον, ταυτόν, έμπεδον, ίσον”. Από αυτή τη θέση εξήγησε το φυσικό κόσμο ως φαινομενικό κόσμο. Ο Ζήνων στη συνέχεια, εισήγαγε την “επ’ άπειρον τομήν”, για να αποδείξει ότι η κίνηση και η πολλαπλότητα δεν υπάρχουν: Αν τα πράγματα ήταν διαιρετά, η ιδιότητά τους αυτή θα μπορούσε να προεκταθεί στο διηνεκές του χρόνου. Έτσι όμως, κάθε πράγμα θα ήταν ταυτόχρονα απείρως μεγάλο, και απείρως μικρό. Ο Ξενοφάνης, ανταποκρίθηκε έγκαιρα στην ανάγκη, να εξηγηθεί η γένεση των όντων, σε αναφορά προς την ουσία τους. Ο κόσμος χωρίστηκε σε πραγματικό και φαινομενικό⁶.

Σύμφωνα με ένα άρθρο του Szab, η εξέλιξη της σκέψης από τον Ηράκλειτο ως τον Παρμενίδη έχει την εξής ακολουθία: αρχικά υπήρχε η πεποίθηση ότι η πολλαπλότητα ταυτίζεται με την πραγματικότητα (θέση), ο Παρμενίδης στη συνέχεια υποστήριξε το αντίθετο, ότι η πραγματικότητα

είναι το Ένα (αντίθεση), ενώ ο Ηράκλειτος μετά είπε ότι η πραγματικότητα είναι και τα δύο, το Ένα και η πολλαπλότητα (σύνθεση). Αυτό το ελκυστικό σχήμα όμως δεν συμφωνεί με τα γεγονότα, γιατί εκτός του ότι έρχεται σε αντίθεση με τις χρονολογικές μαρτυρίες, δεν λαμβάνει υπόψη του τον Πυθαγόρα, που υποστήριζε πως η πραγματικότητα έγκειται στη δυαδικότητα. Επειδή η θέση του Ηράκλειτου μοιάζει τόσο πολύ με αυτή του διαλεκτικού υλισμού, μπαίνει κανείς σε πειρασμό να βγάλει το συμπέρασμα πως το έργο του αποτελεί την κορύφωση της πρώιμης ελληνικής φιλοσοφίας. Πρέπει όμως να προσέξει κανείς πάρα πολύ για να μην κάνει λάθος και παρασυρθεί λόγω της νεότερης αναλογίας. Πρέπει να θυμηθεί κανείς πως, η κύρια κατεύθυνση της αρχαίας φιλοσοφίας οδηγεί από τον υλισμό προς τον ιδεαλισμό, ενώ η νεότερη φιλοσοφία έχει την αντίθετη κατεύθυνση, από τον ιδεαλισμό ήγουν προς τον υλισμό. Υπάρχει έτσι κάποια συγγένεια μεταξύ Ηράκλειτου και Έγγελου, από την άποψη ότι και οι δύο βρίσκονται σε ένα σημείο τομής, σε μια κρίσιμη καμπή. Όμως, ενώ η Εγγελιανή διαλεκτική έχει ως περιεχόμενό της το νέο και το εξελισσόμενο, η διαλεκτική του Ηράκλειτου εκφράζει το παλαιό και αυτό που φθείρεται (φθείρεσθαι-φθίνειν). Αυτή η διαφορά είναι μεγίστης σημασίας. Με τον Ηράκλειτο, η διαλεκτική της πρώιμης σκέψης, κάτω από την πίεση της φιλοσοφίας του Πυθαγόρα, που σημάδεψε ένα ακόμη εξελικτικό στάδιο της αφηρημένης, θεωρητικής σκέψης, που οδηγούσε προς τον ιδεαλισμό, βρήκε την πλήρη έκφρασή της. Όμως για τον ίδιο λόγο ο διαλεκτικό υλισμός του Ηράκλειτου είναι ήδη πεφορτισμένος με το αντίθετό του. Το αείζων πυρ του Ηράκλειτου παριστά κάτι το αφαιρετικό και η νομοτέλεια των μεταβολών της φωτιάς ή της αρχέγονης ενέργειας, προκαλεί την ένσταση πως στην πραγματικότητα δεν υπάρχει καθόλου η ανάγκη να υποθέσουμε κάποια μεταβολή. Αυτό το βήμα το έκανε ο Παρμενίδης. Αμφισβητώντας την πραγματικότητα της μεταβολής, δεν έκανε τίποτε άλλο, από το να προάγει περαιτέρω τη διαδικασία της αφαίρεσης, ώσπου αντικατέστησε το αείζων πυρ με τη δική του θεωρία του απόλυτου όντος. Η πορεία από τον Ηράκλειτο προς τον Παρμενίδα παριστά την πορεία, που οδηγεί στην ανάπτυξη του ιδεαλισμού, από την ποσότητα στην ποιότητα⁷. Το ηρακλειτικό πυρ θα μπορούσε να έχει την πηγή του στη θέση του Ξενοφάνη ότι ο ήλιος σχηματίζεται κάθε μέρα εκ νέου, από μικρά κομματάκια φωτιάς που συναθροίζονται:

ΤΟΝ ΔΕ ΗΛΙΟΝ ΕΚ ΜΙΚΡΩΝ ΠΥΡΙΔΙΩΝ ΑΘΡΟΙΖΟΜΕΝΩΝ ΓΙΝΕ-
ΣΘΑΙ ΚΑΘ'ΕΚΑΣΤΗΝ ΗΜΕΡΑΝ(DK 22 B 67a).⁸

Η θέση του έργου του Ξενοφάνη και η επίδραση της φιλοσοφίας του στους μεταγενέστερους, έχει ξεχωριστή σημασία και δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. G.S.Kirk/J.E.Raven/M.Schofield, *Die vorsokratischen Philosophen*, (μτφρ. από τα αγγλ. στα γερμ.): Karlheinz Hülsler, εκδ. J.B.Metzler, Stuttgart-Weimar, 1994/2001 (για την αγγλική έκδοση: Cambridge University Press 1957, 1983) σσ. 178-197.
2. Πρβλ. Γρηγ. Φιλ. Κωσταράς, *Φιλοσοφική Προπαιδεία*, Αθήνα, 1991/2000, σσ. 180-196.
3. Πρβλ. Luciano De Crescenzo, *Geschichte der griechischen Philosophie*, (μτφρ. από τα ιταλικά στα γερμ) Linde Birk, εκδ. Diogenes, Zürich, 1985/1988, σσ. 63-118.
4. Πρβλ. Hans Joachim Störig, *Kleine Weltgeschichte der Philosophie*, εκδ. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH (überarbeitete Neuauflage), Frankfurt am Main, 2. Auflage: April 2000 (Verlag W.Kohlhammer, 1950-1999, Stuttgart) σσ. 142-157.
5. Πρβλ. Peter Kunzmann, Franz-Peter Burkard, Franz Wiedmann, "dtv-Atlas Philosophie", εκδ. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co.KG, München, 7. überarbeitete und erweiterte Auflage Februar 1998 (1. Auflage Oktober, 1991) σελ. 33.
6. Πρβλ. Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης-Ευάγγελος Ν. Ρούσσοσ, *Φιλοσοφία (Γ' Λυκείου)*", ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1994, σσ. 17-27.
7. Πρβλ. George Thomson, *Die ersten Philosophen*, ins Deutsche übertragen von Hans-Georg Heidenreich† und Erich Sommerfeld, εκδ. Akademie-Verlag GmbH, Gesamtherstellung: Druckhaus 'Maxim Gorki'-Altenburg DDR (αγγλική έκδοση: Studies in Ancient Greek Society, Vol.II, *The First Philosophers* Lawrence & Wishart Ltd., London, 1955/1961), Berlin W, 1961, σσ. 251-253. Πρβλ. G.S. Kirk/J.E. Raven/M. Schofield, σελ. 189.
8. Πρβλ. G.S.Kirk/J.E.Raven/M.Schofield, *Die vorsokratischen Philosophen*, (μτφρ. από τα αγγλ. στα γερμ.): Karlheinz Hülsler, εκδ. J.B.Metzler, Stuttgart-Weimar, 1994/2001 (για την αγγλική έκδοση: Cambridge University Press 1957, 1983) σελ. 189.